

УДК 341.1/8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.42>

КОНТРОЛЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ

Лисик В.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-2110-9825
e-mail: volodymyr.lysyk@lnu.edu.ua*

Шперун Х.В.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри національного,
міжнародного права та правоохоронної діяльності,
Херсонський державний університет
ORCID: 0009-0002-4143-5417
e-mail: h.shperun@gmail.com*

Лисик В.М., Шперун Х.В. Контроль у міжнародному праві: огляд основних підходів.

Стаття, присвячена аналізу інституту контролю в міжнародному праві, як один із елементів для присвоєння поведінки сепаратистського утворення чи іншої антиурядової організації державі в процесі притягнення останньої до міжнародно-правової відповідальності за вчинення міжнародно протиправні діяння, в першу чергу масові порушення прав людини. Наголошується на зростанні важливості питання контролю в умовах сучасних збройних конфліктів, де все частіше використовуються «проксі» сили, що діють формально незалежно, але насправді підконтрольні державам. Це викликає нові виклики для міжнародного права, особливо у сфері захисту прав людини в тому числі під час збройних конфліктів та відповідальності держав.

Досліджено положення деяких міжнародних документів, які стосуються питання відповідальності держав за міжнародно протиправні діяння, і зокрема ті їх положення що передбачають атрибуцію поведінки осіб або груп осіб, які діють «за вказівками», або «під керівництвом», або «під контролем» держави.

В статті розглядаються три основні концепції контролю, а саме: суворий контроль, ефективний контроль та загальний контроль. Автори детально аналізують історію виникнення та розвитку кожної концепції, а також пояснюють основні відмінності між ними, розкривають їх сильні та слабкі сторони. Стверджується, що суворий контроль вимагає повної залежності організації від держави, тоді як ефективний контроль допускає автономію організації, але вимагає наявності певного впливу держави на її дії. Загальний контроль підкреслює важливість структурованої взаємодії між державою та угрупованням.

Автори наводять приклади застосування цих концепцій у практиці органів міжнародної юстиції, зокрема Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини, Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії, підкреслюючи різницю в підходах до оцінки контролю та відповідальності держав. Ці приклади свідчать про складність доведення певного рівня контролю, що впливає на вирішення спорів у міжнародних судах.

Ключові слова: юрисдикція, суворий контроль, ефективний контроль, загальний контроль, міжнародне гуманітарне право, права людини, збройний конфлікт, міжнародна відповідальність.

Lysyk V.M., Shperun H.V. Control in international law: an analysis of the main approaches.

The article is devoted to the analysis of the institute of control in international law as one of the elements for attributing the behaviour of a separatist entity or other anti-governmental organisation to the

state in the process of bringing the latter to international legal responsibility for internationally wrongful acts, primarily massive human rights violations. The author emphasises the growing importance of the issue of control in the context of modern armed conflicts, where 'proxy' forces are increasingly used, acting formally independently but in fact controlled by states. This raises new challenges for international law, especially in the area of human rights protection, including during armed conflicts, and State responsibility.

The article examines the provisions of some international instruments relating to the responsibility of States for internationally wrongful acts, and in particular those provisions which provide for attribution of conduct of individuals or groups of individuals acting 'at the direction', or 'under the direction', or 'under the control' of the State.

The article discusses three main concepts of control, namely: strict control, effective control and general control. The authors analyse in detail the history of the emergence and development of each concept, as well as explain the main differences between them, and reveal their strengths and weaknesses. It is argued that strict control requires complete dependence of the organisation on the state, while effective control allows for autonomy of the organisation, but requires a certain influence of the state on its actions. Overall control emphasises the importance of structured interaction between the state and the group.

The authors provide examples of the application of these concepts in the practice of international justice bodies, including the International Court of Justice, the European Court of Human Rights, and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, highlighting the difference in approaches to assessing control and responsibility of states. These examples demonstrate the difficulty of proving a certain level of control, which affects the resolution of disputes in international courts.

Key words: jurisdiction, strict control, effective control, overall control, international humanitarian law, human rights, armed conflict, international responsibility.

Постановка проблеми. ХХ століття стало переломним етапом у розвитку міжнародно-правової системи, коли з одного боку, зростала кількість міжнародних інституцій і правових норм, покликаних захищати права людини, а з іншого боку, світ зіткнувся з безпрецедентними за масштабами міжнародними злочинами. Масові порушення прав людини під час збройних конфліктів змусили світову спільноту переглянути підходи до забезпечення міжнародної безпеки та стимулювали активний розвиток міжнародного гуманітарного права .

Однак, із введенням принципу заборони застосування сили та погрози силою в міжнародних відносинах, держави не відмовилися від воєн, а почали шукати нові способи їх ведення. Один із таких способів – використання так званих «проксі» (антиурядових груп, повстанців, інші неформальні воєнізовані формування). Держави дедалі частіше звертаються до неконвенційних форм воєн, залучаючи до конфліктів нерегулярні збройні формування, повстанські та сепаратистські групи, які формально не пов'язані з певною державою, але насправді отримують від неї підтримку, а часто діють під її контролем. Це дозволяє державам уникнути прямої відповідальності за дії цих угруповань, що ускладнює контроль за дотриманням міжнародного права, роблячи його менш ефективним. Причому слід відмітити, що практика використання «проксі» стає все більш поширеною, оскільки дозволяє державам уникнути прямої конфронтації та зберігати певний рівень «анонімності» в своїх діях.

Схожа тактика була використана РФ для окупації Криму та сходу нашої держави. І хоча із моменту повномасштабної агресії все стало зрозуміло, тим не менше питання про відповідальність РФ за дії вчинені в період з 2014 по 2022 роки залишаються актуальним і досі, адже у ЄСПЛ є тисячі справ пов'язаних із порушенням прав людини, які були вчинені на окупованих територіях. Саме цим обумовлена актуальність цього дослідження.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Значний внесок в розробку проблематики контролю в міжнародному праві робили вітчизняні та зарубіжні вчені, такі як Андрейченко С., Кроуфорд Дж., Новашок Д., Талмон С. та ряд інших. Крім того, основою для цієї статті стали напрацювання вчених з тематики міжнародного кримінального права Алвареза Х., Кассезе А., Ньюмана Е.

Метою нашої статті є охарактеризувати основні підходи до контролю в міжнародному публічному праві, зокрема становлення і розвитку цього інституту, а також аналіз практики його застосування міжнародними судовими установами.

Виклад основного матеріалу. Будь яка фізична особа, де б вона не перебувала завжди знаходиться під юрисдикцією тої чи іншої держави, а у деяких випадках навіть кількох. Цей факт, є своєрідною аксіомою, на якій серед іншого ґрунтується її правосуб'єктність, а також весь інститут міжнародно-правової відповідальності.

Як відомо, існує два основні види юрисдикції - особиста (визначається громадянством особи) та територіальна (визначається територією тої держави де знаходиться особа). І якщо особиста юрисдикція, як правило, стабільна та як виняток міняється лише у випадку зміни громадянства, що трапляється досить рідко, то територіальна – може мінятися швидко, наприклад під час подорожей. Саме перебування під юрисдикцією тої чи іншої держави визначає, яка саме держава відповідальна за захист особи, забезпечення її прав та свобод тощо. За звичайних умов така особа не сильно зосереджується на зміні юрисдикції, оскільки зважаючи на існування міжнародних стандартів така зміна не суттєво впливає на статус особи. Так, подорожуючи в рамках ЄС, громадяни третіх держав (держав, що не входять до ЄС) фактично не помітять жодних відмінностей, перетинаючи внутрішні кордони в рамках Шенгенської зони. З іншої сторони, для деяких категорій осіб така зміна юрисдикції матиме принциповий характер, наприклад для дипломата який повертається у власну країну (у момент перетину кордону держави-громадянства він втрачає право на привілеї та імунітети і стає «звичайним» громадянином своєї держави. Саме територіальною юрисдикцією (за кількома винятками) обмежується дія кримінального закону.

Оскільки саме територіальною юрисдикцією зазвичай обмежується можливість фізичного контролю над особою, то саме держава, яка здійснює таку юрисдикцію буде відповідальна за будь які порушення прав та свобод людини. Саме такий принцип застосовується у більшості міжнародно-правових актів із захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права. Так до прикладу ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. вказує «Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті...» [1]. Схоже положення міститься в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ст. 1 якої передбачає: «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в... Конвенції» [2]. Проте ці положення охоплюють не тільки випадки територіального контролю, але, що важливо, всі ситуації, коли особи перебувають «під юрисдикцією» держав, що іноді можливо і поза межами території держави. Як правило, такі випадки пов'язані із контролем над територією іншої держави зокрема у випадку окупації, а також здійснення контролю над сепаратистськими утвореннями, приватними військовими компаніями тощо, які здійснюють свою діяльність на території іншої держави і діють під контролем держави.

Тому не дивно, що практика органів міжнародного правосуддя виробила декілька підходів до питання атрибуції поведінки таких формувань та відповідальності держав.

Загалом в доктрині міжнародного права вважається, що є три основні концепції контролю, а саме суворий, ефективний та загальний. Розглянемо їх більш докладно.

Виникнення концепцій **суворого контролю** найчастіше пов'язують із практикою Міжнародного суду ООН [3; с. 223], а саме, з розглядом останнім справи про «Воєнні та воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа» 1986 р.[4]. У процесі розгляду цієї справи перед Судом постало питання про рівень контролю США над Contras (сепаратистським утворенням, яке воювало з урядом Нікарагуа і активно підтримувалося США).

Дана концепція передбачає, що держава повинна повністю контролювати певну організацію (антиурядову групу), яке від неї повністю залежить. У цьому випадку об'єктом контролю є всі аспекти діяльності такої організації, тобто, сама організація як певне утворення. Фактично в даному випадку, для юридичних цілей таку організацію можна вважати *de facto* органом держави і держава відповідальна за всі її дії. Слід погодитися з думкою Талмона С., який стверджував, що це «означає *de facto* анексію угруповання, яка лише поглибить стан повної залежності» [5].

При цьому, щоб встановити існування суворого контролю, треба довести наявність трьох фактів:

1) Певна організація (утворення) повинна бути повністю залежною від держави, при цьому така залежність насить абсолютний характер і не передбачає жодної фактичної автономії. В ідеалі треба довести, що певна держава стала ініціатором створення такого угруповання, і без неї його б просто не існувало.

2) Залежність організації від держави стосується всіх сфер і носить абсолютний характер. В першу чергу йдеться про фінансування. Проте, ця залежність має також проявлятися і в таких сфе-

рах як постачання, логістика, надання інформації, планування тощо. Фактично для підтвердження цього критерію необхідно довести, що «вся, або абсолютна більшість» діяльності організації отримала усесторонню підтримку від держави. Як варіант, може бути доведено факт, що утворення повністю інтегроване в «адміністративну, військову, освітню, транспортну та комунікаційну системи» держави» [4]. При чому, така залежність повинна носити постійний характер.

3) Держава має використовувати таку залежність повною мірою. Цей критерій як правило передбачає, що держава не тільки має можливість, але й фактично використовує таку залежність. Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії у справі Д. Тадіча справедливо відзначив, що залежність є лише підґрунтям для контролю, але аж ніяк не означає, що держава має повний фактичний контроль над угрупованням [6].

Проте дана концепція встановлює надзвичайно високі вимоги до контролю, що на практиці практично неможливо довести. Саме тому з'явилися інші підходи до вирішення даного питання.

Паралельно із концепцією суворого контролю Міжнародного суду ООН у справі «Воєнні та воєнізовані дії на території та проти Нікарагуа» 1986 р. запропонував концепцію **ефективного контролю**. На відміну від попереднього випадку, дана концепція передбачає, що існує певна залежність організації від держави, проте така залежність не означає повну інтеграцію цього утворення в механізм держави, а передбачає лише надання фінансової підтримки, оплати роботи її членів, військової допомоги, обмін розвідувальною інформацією допомога з логістичних та ряду інших питань. Крім того, іноді держава може призначати керівництво сепаратистських груп. Проте у цьому випадку така організація зберігає автономію, а об'єктом контролю є не вся операційна діяльність такого утворення, а виключно окремі військові операції. При цьому важливо, щоб держава «мала достатній рівень впливу на таку організацію, який дозволив би контролювати підготовку, перебіг виконання операції та її закінчення» [7, с. 313–322].

Загалом концепція ефективного контролю значною мірою відображає звичаєве міжнародне право і співпадає із стандартами, які виробила Комісія міжнародного права у ст. 8 Проекту Статей про відповідальність держав [8]. Як відомо, ця стаття присвоює поведінку осіб або груп осіб, які діють «за вказівками», або «під керівництвом», або «під контролем» держави останній. Ці три ознаки не є кумулятивними, а диз'юнктивними, тобто, достатньо довести наявність однієї з них.

Таким чином, основна відмінність між суворим та ефективним та контролем полягає в тому, що перший дає підстави вважати організацію *de facto* органом держави за рахунок часткової чи повної інтеграції в апарат держави, в той час, як у другому випадку ми швидше маємо справу з співробітництвом двох суб'єктів з метою досягнення певної мети. Саме тому, у випадку ефективного контролю держава відповідальна не за всі, а лише за окремі дії такого суб'єкта.

Слід відзначити, що дана концепція знайшла широке використання у юриспруденції Європейського суду з прав людини. Уперше її було застосовано під час аналізу справ, пов'язаних із діями Туреччини на території Північного Кіпру (напр., міждержавна справа Кіпр проти Туреччини [9], чи індивідуальних скарг Луізиду проти Туреччини [10], Ментеш та інші проти Туреччини [11]), а згодом і у інших схожих ситуаціях: Справах щодо Нагірного Карабаху (напр., Чірагов та інші проти Вірменії [12]) чи у справах щодо так званої «Придністровської Молдавської республіки» (напр., Ілашку та інші проти Молдови та Росії [13], Івантош та інші проти Молдови та Росії) [14].

Дещо інший підхід було використано Апеляційною палатою Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії. Розглядаючи справу Д. Тадіча, вона прагнула дослідити чи діяння Армії Республіки Сербської (сепаратистська військова група, що діяла на території Боснії та Герцеговини) можуть бути присвоєні Союзній Федеративній Республіці Югославія (далі – Югославія) зважаючи на те, що ці сили перебували під загальним контролем Югославії оскільки це впливало на кваліфікацію збройного конфлікту, а отже і на відповідальність обвинувачених осіб. В процесі розгляду справи Суд дійшов до висновку, що використання критеріїв контролю вироблених раніше Міжнародним судом ООН призведе до некоректного застосування норм міжнародного права, оскільки ці критерії розроблялися для дещо іншої ситуації. У зв'язку із цим, Трибунал розробив концепцію **загального контролю**, в основу якої лягла попередня практика Міжнародного суду ООН.

Дана концепція передбачала, що держава несе відповідальність за дії угруповання оскільки здійснювала загальний контроль щодо нього. Апеляційна палата Суду зазначила, що «вимоги міжнародного права для покладення на державу відповідальності за дії, вчинені приватними особами, передбачають здійснення державного контролю над цими особами. Проте рівень кон-

тролю може варіюватися в залежності від конкретних обставин справи» [6, paras 118–120]. У зв'язку з цим, Трибунал зауважив, концепція ефективного контролю може застосовуватися до дій «приватних осіб та неорганізованих груп», але у відношенні «осіб, які утворюють організоване ієрархічно структуроване угруповання» (наприклад, військові або воєнізовані групи, військові організації або сепаратистські угруповання) слід застосовувати тест на визначення загального контролю держави над такими групами. Судді обґрунтовують це тим, що організоване угруповання має структуру, систему підпорядкування (ієрархії), правила, символи влади і бере участь у військових діях. Як зазначено у рішенні Трибуналу: «Для того, щоб приписати дії військового або воєнізованого угруповання державі, необхідно довести, що держава здійснює загальний контроль над угрупованням, не лише оснащуючи і фінансуючи його, але й координуючи або допомагаючи в загальному плануванні його військової діяльності. Тільки тоді держава може бути притягнута до міжнародної відповідальності за будь-які неправомірні дії групи. Однак не обов'язково, щоб на додаток до цього держава також віддавала керівнику або членам угруповання вказівки щодо вчинення конкретних дій, які суперечать міжнародному праву» [6, para 131].

Більше того, Апеляційна палата вважає, що «...міжнародні норми не завжди вимагають однакового ступеня контролю над озброєними групами або приватними особами для визначення того, чи можна вважати особу, яка не має статусу державного службовця згідно з внутрішнім законодавством, фактичним органом держави. Ступінь необхідного державного контролю може бути різним. Якщо йдеться про те, чи діяла окрема приватна особа або група, яка не є військово організованою, як де-факто орган держави під час вчинення певного діяння, необхідно з'ясувати, чи були надані цією державою конкретні інструкції щодо вчинення цього діяння цій особі або групі; або ж необхідно встановити, чи була протиправна дія публічно схвалена або затверджена постфактум державою, про яку йдеться. На відміну від цього, контроль держави над підпорядкованими їй збройними силами, ополченням або воєнізованими формуваннями може мати загальний характер (і повинен включати більше, ніж просте надання фінансової допомоги, військового обладнання або навчання). Ця вимога, однак, не заходить так далеко, щоб включати видання державою конкретних наказів або керівництво кожною окремою операцією. Згідно з міжнародним правом, зовсім не обов'язково, щоб контролюючі органи планували всі операції залежних від них підрозділів, обирали їхні цілі або давали конкретні вказівки щодо проведення військових операцій і будь-яких передбачуваних порушень міжнародного гуманітарного права. Контроль, якого вимагає міжнародне право, може вважатися наявним, коли держава (або, в контексті збройного конфлікту, сторона конфлікту) бере участь в організації, координації або плануванні військових дій військового угруповання, а також фінансує, навчає, оснащує або надає оперативну підтримку цьому угрупованню. Дії, вчинені групою або її членами, можуть розглядатися як дії де-факто державних органів, незалежно від будь-яких конкретних вказівок контролюючої держави щодо вчинення кожної з цих дій» [6, para 137].

Таким чином, «при використанні тесту на загальний контроль достатньо вивчити участь держави у вищих рівнях планування, організації або координації у великих військових операціях. Участь держави у фактичній операції, в якій мали місце розглянуті порушення, не обов'язково встановлювати» [15, p. 69.].

Цікаво, що концепція загального контролю знайшла підтримку у практиці Міжнародного комітету Червоного Хреста [16, par. 298–306] та Міжнародного кримінального суду ([17, par. 541], але лише для цілей класифікації конфлікту. Однак слід підкреслити, що з цієї позицією не погодився Міжнародний суд ООН, який відзначив що з метою присвоєння поведінки державі слід застосовувати вузький критерій «ефективного контролю», що означає, що потрібні докази стратегічного або тактичного контролю держави над діями, які порушують міжнародне право [18, par. 396–406].

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, слід відмітити, що проблема контролю є надзвичайно актуальною в сучасному міжнародному праві. Про це свідчить хоча б той факт, що практично кожен із органів міжнародного правосуддя розглядав справи, які стосувалися того чи іншого аспекту контролю. Загалом, на сьогодні міжнародні судові установи розробили і використовують три основні концепції, а саме: суворого контролю, ефективного контролю, загального контролю. Перші дві з'явилися в результаті діяльності Міжнародного суду ООН, остання – в результаті практики ЄСПЛ.

Відмітним є те, що Міжнародний суд ООН встановив досить високий для присвоєння поведінки організованої групи державі, що загалом не дозволяє ефективно використовувати інсти-

тут міжнародно-правової відповідальності, свідченням чого є практика Суду, який жодного разу не констатував наявність контролю. На противагу цьому видається більш раціональним підхід ЄСПЛ, який, використовуючи концепцію загального контролю, неодноразово констатував порушення міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту прав людини зі сторони держав. Цей підхід загалом було згодом використано і МКТЮ та Міжнародним кримінальним судом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Новашок Д.О. Тести на суворий та ефективний контроль у міжнародному праві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 222–227.
4. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). International Court of Justice. 1986. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/6505.pdf> (date of access: 27.12.2023).
5. Talmon S. The Various Control Tests in the Law of State Responsibility and the Responsibility of Outside Powers for Acts of Secessionist. *The International and Comparative Law Quarterly*. 2009. Vol. 58(3), p. 493–517.
6. Prosecutor v. Duško Tadić (Appeal Judgment). ICTY. 1999. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/020730.htm%20> (date of access: 27.12.2023).
7. Yong H.L. Reviews on the Concept of Effective Control in International Legal Cases and with Regard to Dokdo. *Ocean and Polar Research*. 2013. Vol. 35(4), p. 313–322.
8. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001. International Law Commission Report, A/56/10 August 2001 URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.
9. Cyprus v. Turkey. Court of Human Rights. European Court of Human Rights. 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/Eng?i=001-59454>.
10. Loizidou v. Turkey. European Court of Human Rights. 1996. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001->.
11. Menteş and Others v. Turkey (ARTICLE 50) European Court of Human Rights. 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58206>.
12. Chiragov and Others against Armenia European Court of Human Rights. 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-108383%22%7D>.
13. Ilaşcu and Others V. Moldova and Russia. European Court of Human Rights. 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61886>.
14. Ivanțoc and Others v. Moldova and Russia. European Court of Human Rights. 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-107480>.
15. Nyman E. The Case against Dusko Tadic and the Concept of Control in the ILC-Articles on State Responsibility. University of Lund: Faculty of Law, 2008. 91 p.
16. Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 2020. Article 2 - Application of the Convention. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-2/commentary/2020?activeTab=undefined> (date of access: 29.12.2023).
17. Situation in The Democratic Republic of The Congo In The Case Of The Prosecutor V .Thomas Lubanga Dyilo. (Judgment pursuant to Article 74 of the Statute). ICC. 2012. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2012_03942.PDF (date of access: 29.12.2023).
18. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). International Court of Justice. 2007 URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 20.08.2021).